

Kleipijpen *Vondsten uit de Kleine Aa*

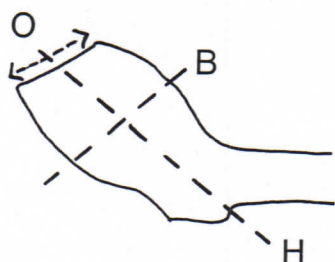
Sinds de introductie van tabak en het daarmee verbonden 'toeback suygen', is de kleipijp een populair en alom verspreid gebruiksartikel geweest. Resten van deze pijpen worden dan ook vaak teruggevonden.

Nagenoeg alle aanzienlijke steden hadden in de bloeitijd van de kleipijp wel een of meerdere pijpenmakers binnen hun muren. Zwolle was daarop geen uitzondering. Aanvankelijk speelde het pijproken en de daarmee gepaard gaande pijpennijverheid zich af in een min of meer illegale sfeer. Mede hierdoor bestond de eerste generatie pijpenmakers hoofdzakelijk uit naar de Nederlanden uitgeweken Engelsen. Toen in Zwolle in 1628 voor het eerst melding werd gedaan van een pijpenmaker, bleek het dan ook een Engelsman te zijn.¹ Na verloop van tijd werd het pijproken echter een maatschappelijk aanvaard verschijnsel. De zich ontwikkelende pijpennijverheid concentreerde zich met name in het westen van ons land. De meeste productieplaatsen waren slechts van lokaal belang, hetgeen met Zwolle ook het geval was. Een aantal productieplaatsen zoals Gouda, kreeg internationale betekenis. In Zwolle worden naast de lokale produkten dan ook vaak in Gouda geproduceerde pijpen gevonden. Andere productieplaatsen zijn nauwelijks vertegenwoordigd. De pijpennijverheid heeft perioden van grote bloei gekend maar aan het einde van de 19e eeuw werd de kleipijp verdrongen door pijpen van andere materialen en door andere rookwaren, zoals de sigaar en sigaret.

Foto 1. Goudse pijp, in reliëf het wapen van Gouda. Er staan vier afbeeldingen op de zijden, datering ca. 1810-1835.

Afb 1 De meetlijnen van de HBO methode.

Modelontwikkeling en datering

Door de eeuwen heen is het model van de pijp aan veranderingen onderhevig geweest. Dit was afhankelijk van diverse factoren, zoals de techniek, de grondstof, de tabaksprijs en de heersende smaak. Aldus ontwikkelde de pijp zich van de modellen met een kleine bolvormige kop en een dikke steel tot de slanke en elegante modellen. Op grond van deze ontwikkeling is het mogelijk een pijp te dateren, zij het met een zekere marge. Teneinde een pijp exacter te kunnen dateren, kan men gebruik maken van enkele dateringsmethoden. F.H.W.

Friederich ontwikkelde een dateringsmethode waarbij het produkt van $H \times B \times O$ (de hoogte x de breedte x de kopopening, afb 1) correspondeert met een jaartal.² Deze methode is weinig betrouwbaar gebleken.³ Een betere methode is de zogenaamde de-

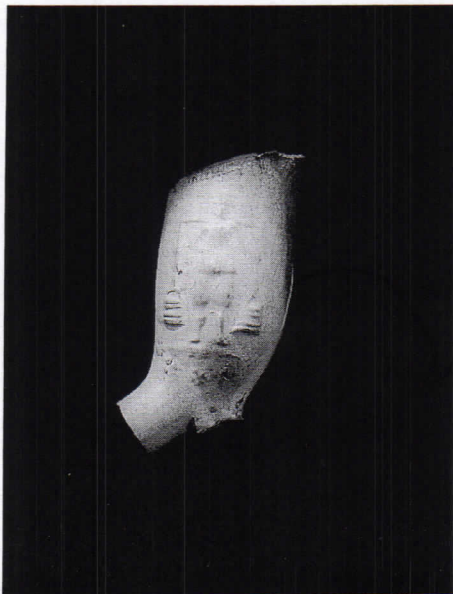
ductieve dateringsmethode.⁴ Deze is door D.H. Duco ontwikkeld en gebaseerd op het zorgvuldig beschouwen en analyseren van alle aan de pijp zichtbare kenmerken. Door de aldus verkregen gegevens te vergelijken met die uit een bij deze methode behorend schema, kan men een pijp exacter dateren.

Fabricage en kwaliteitsverschillen

De witbakkende klei werd na een aantal behandelingen, in een vorm tot het uiteindelijke model geperst. De persnaden werden vervolgens verwijderd en de pijp werd fijner afgewerkt. Indien dit niet reeds bij het persen geschiedde, werd nog een merk en/of versiering aangebracht. Alleen de duurere soorten pijpen werden nog gelaasd. Dit glazen bestaat uit het met een agaatsteent polijsten van de pijp waardoor de kleiplaatjes in één richting gaan liggen, hetgeen de pijp meer deed glanzen. Hierna werden de ongebakken pijpen in speciale potten gedaan, de zogenaamde pijpenpotten. Een pijpenpot kon wel 250 tot 600 pijpen bevatten. Na het vullen en afsluiten werden deze potten in een oven geplaatst, waarna het bakproces kon plaatsvinden. Niet alle pijpenmakers hadden een eigen

Foto 2. Melkmeid, linker ketelzijde Zwolse pijp.

Foto 3. Melkman, rechter ketelzijde Zwolse pijp.

Fc
tri
te
pi.
Fc
re
va

oven. Er werd dan ook veelvuldig gebruik gemaakt van de oven van een pottenbakker. In 1982 zijn in Zwolle tenminste drie pijpenpotten teruggevonden in het perceel Drietrommeltjessteeg 14.⁵ In dit pand heeft onder andere de bekende pijpenmaker Jacobus van der Veen gewerkt.

Pijpen kunnen in verschillende kwaliteitsklassen worden ingedeeld. Allereerst zijn er de zogenaamde 'groffe' of 'slegte' pijpen. Dit zijn pijpen die na het persen nauwelijks werden afgewerkt. Ze hebben vaak een pokdalig uiterlijk. Het spreekt voor zich dat dit de goedkoopste producten van een pijpenmaker waren. De duurdere soorten kunnen worden onderverdeeld in de zogenaamde 'fijne' en 'porceleijne' pijp. Van de 'fijne' pijp is alleen de kop geglaasd. Bij de 'porceleijne' pijp is behalve de kop ook nog de steel geglaasd. Teneinde een 'porceleijne' pijp extra te laten glanzen en minder aan de lippen te laten kleven, onderging deze ook nog een behandeling met zeepsop en was. Zo zijn de pijpen in verschillende kwaliteitsklassen in te delen, waaruit bepaalde conclusies kunnen worden getrokken.⁶ De als Zwolse producten bekend staande pijpen maar ook andere lokale producten, behoren allemaal tot de goedkoopste soort.⁷ Ook de Zwolse pijpen met een versiering in reliëf, de zogenaam-

de reliëfpijp, behoren tot deze categorie, omdat door het reliëf het glazen niet kon plaatsvinden. Deze reliëfpijpen behoorden wel tot de duurdere soorten die de Zwolse pijpenmakers maakten. Hieruit blijkt dat de Zwolse pijpenmakerij alleen in staat is geweest naar verhouding laagwaardige producten te maken.

Merken

Naast ongemerkte pijpen worden er veel gemerkte pijpen aangetroffen. Dit zijn pijpen met gestempelde merken (hielmerken), reliëfmerken, bijmerken en vormmerken.⁸ Deze merken maken het ook mogelijk een pijp te dateren en aan een pijpenmaker toe te schrijven. Sommige Zwolse en lokale pijpen hebben geen enkel merk. Toeschrijving aan een productieplaats of pijpenmaker is dan meestal niet mogelijk.

De Zwolse pijpenmakerij

In 1628 wordt voor het eerst melding gemaakt van een pijpenmaker in Zwolle. Slechts zeven steden in ons land kennen een vroegere vermelding.⁹ Hieruit blijkt dat Zwolle tamelijk vroeg bij het pijpmaken betrokken is geweest. De nabij gelegen pro-

Foto 4. Oorlogsat-
tributen, linker ke-
telzijde van Zwolse
pijp.

Foto 5. Het fortuin,
rechter ketelzijde
van Zwolse pijp.

Foto 6. Molen met
daaronder het
Fortuin, linker ke-
telzijde Zwolse
pijp.

Foto 7. Tudorroos
met initialen BK.
rechter ketelzijde
Zwolse pijp.

Afb 3 Zwolse pijp, ongemarkt, datering ca. 1670, HBO 38/18/15 mm.

duktiecentra Kampen, Deventer, Zutphen en Meppel, kunnen pas (veel) later hiermee in verband worden gebracht. Andere productieplaatsen zijn in de regio niet bekend. De Zwolse pijpennijverheid ontwikkelt zich in de 17e eeuw geleidelijk, doch er zijn, voor zover bekend, niet meer dan twee pijpenmakers tegelijkertijd werkzaam geweest.¹⁰ In de 18e eeuw neemt het aantal pijpenmakers nog toe. Het hoogtepunt wordt bereikt omstreeks 1745 (afb 2). Er zijn dan tenminste vijf pijpenmakers tegelijk aan het werk. Hierna komt, met name door toenemende concurrentie, de klad in de Zwolse pijpennijverheid. Men tracht het tij nog te keren. In 1753 proberen de gezamenlijke Overijsselse pijpenmakers hun producten tegen concurrentie te beschermen door de Ridderschap en Steden van Overijssel te verzoeken impost, een soort accijns, te heffen op ingevoerde pijpen.¹¹ Dit verzoek wordt afgewezen, hetgeen vermoedelijk de definitieve ondergang van de Zwolse pijpennijverheid inluidt. Na 1787 wordt geen melding meer gemaakt van pijpenmakers in Zwolle.¹² Afgezien van een kleine opleving in het begin van de 19e eeuw in Kampen, komt het pijpenmakersambacht in de gehele regio niet meer voor. Na ruim anderhalve eeuw is er dan een eind gekomen aan de Zwolse pijpennijverheid.

Foto 8. Zittende pijprokende visser, linker ketelzijde Zwolse pijp gemaakt door Frans van der Veen.

Foto 9. Drie gekroonde vissen met daaronder de initialen FVV (Frans van der Veen), rechter ketelzijde Zwolse pijp.

De pijpen

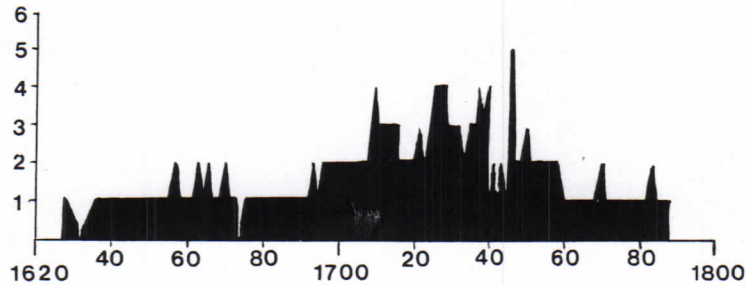
Joop Bredewold, Henri Wolf en John ter Haar hebben in de afgevoerde grond uit de bouwput van Xenos resten van tenminste 391 pijpen gevonden. In feite gaat het om pijpen die in de loop der tijd in de Kleine Aa zijn gegooid. De gevonden pijpen dateren uit de periode 1610-1900 en geven een redelijk beeld van wat er in Zwolle werd gerookt. De gevonden pijpen bevinden zich in de privécollecties van de vindsters.

Aantallen en onderverdeling

De pijpen zijn in twee groepen verdeeld. Van de gevonden pijpen blijken er 147 (37,5%) van Zwolse/lokale productie te zijn. De overige 244 pijpen (62,4%) zijn afkomstig van buiten de regio. Deze twee groepen konden na een nadere beschouwing weer worden onderverdeeld. Andere productieplaatsen werden niet aangetroffen.

Afb 2 De ontwikkeling van de Zwolse pijpennijverheid: periode werkzaamheden en aantal Zwolse pijpenmakers¹⁷.

Zwolle	: 52 (13,2%)
Lokaal	: 95 (24,2%)
Gouda	: 235 (60,1%)
Amsterdam	: 3 (0,7%)
Utrecht	: 1 (0,2%)
Duitsland	: 5 (1,2%)

Foto 10. Zwolse pijp, zogenaamde schelppijp.

Foto 11. Zittende pijprokende visser, linker ketelzijde Zwolse pijp gemaakt door Jacobus van der Veen.

Foto 12. Drie gekroonde vissen met daaronder de initialen IVV (Jacobus van der Veen), rechter ketelzijde Zwolse pijp.

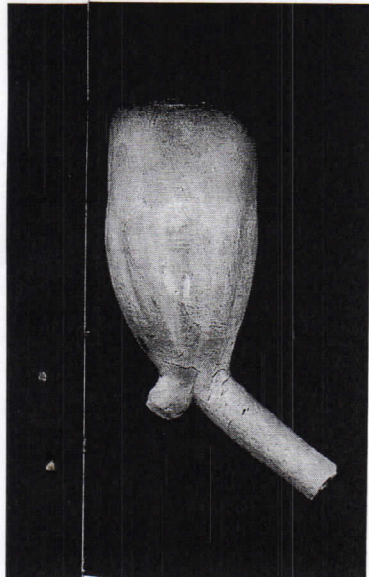
De Zwolse pijpen

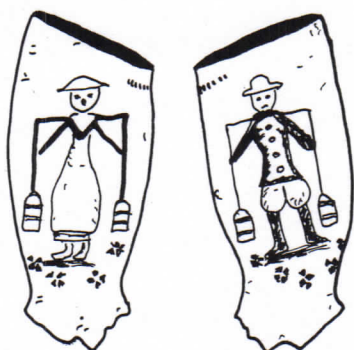
Van de aangetroffen pijpen kunnen er 52 als een Zwols produkt worden betiteld.¹³ Deze 52 pijpen bestaan uit 10 verschillende modellen, daterend uit de periode 1670-1760. De oudste aangetroffen Zwolse pijpen¹⁴ zijn van het model als op afbeelding 3. Hiervan zijn zes exemplaren aangetroffen. Deze ongemerkte pijp is te dateren omstreeks 1670 en is aan de voorzijde van de ketel voorzien van een halve radering. De maker is niet bekend. Andere

specifiek Zwolse pijpen uit de 17e eeuw zijn niet aangetroffen.

De 18e eeuw heeft meer herkenbare Zwolse pijpen opgeleverd. Omstreeks 1710 verschijnt een pijp met een reliëfversiering op de ketel (afb 4). Op de linkerzijde staat een melkmeid (foto 2). De rechterzijde van de ketel is versierd met de afbeelding van een melkman (foto 3). Van deze pijp zijn twee exemplaren aangetroffen. De melkmeid/melkman was een landelijk voorkomend motief, waarvan de graveringen echter regionaal verschilden. De Zwolse maker van de pijpen is niet bekend.

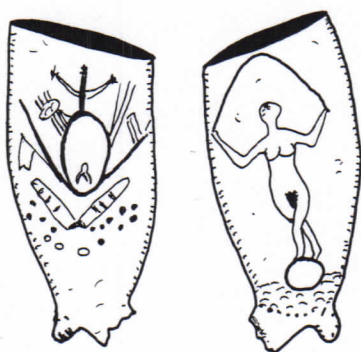
De pijp met als reliëfversiering Het Fortuin en oorlogsattributen is te dateren omstreeks 1720 (afb 5 en foto 4 en 5). Van dit model werden drie exemplaren aangetroffen. Ook deze maker is niet bekend. Omstreeks 1725 werden in Zwolle pijpen

Afb 4 Zwolse reëliëfpijp, datering ca. 1710, HBO 40/20/16 mm.

Afb 5 Zwolse reëliëfpijp, datering ca. 1720, HBO 39/20/17 mm.

gemaakt overeenkomstig afbeelding 6. Dit model werd ook in andere productieplaatsen gemaakt. De pijp komt zowel ongemarakt als gemarakt met een zon en/of een maansikkel voor. Deze merken bevinden zich in reliëf op de zijkant van de hiel, zodat de indruk ontstaat dat het bedoeld is als een bijmerk. Of de Zwolse pijpenmakers met hun in verhouding geringe productie behoefte hadden aan een bijmerk, is hoogst twijfelachtig. Mogelijk wilden zij hun produkten een wat luxer tintje geven en imiteerden zij de merken van op dat moment gewilde, van buiten Zwolle afkomstige produkten. Zeventien exemplaren waren ongemarakt. Zes hadden op de linkerzijde van de hiel een maansikkel en twee op de rechterzijde van de hiel een zon. Twee exemplaren hadden links een zon en rechts een maansikkel en bij een exemplaar was dit omgekeerd. De makers van deze pijpen zijn niet bekend.

Afb 6 Zwolse pijp, komt zowel ongemarakt als gemarakt voor, datering ca. 1725, HBO 40/20/17 mm.

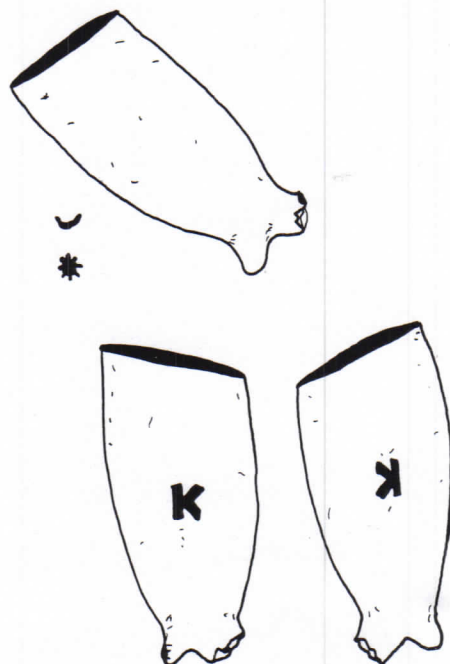
Afb 7 Zwolse pijpen, links een exemplaar met in reliëf de 'K', rechts een exemplaar met kopstaande of in spiegelbeeld staande 'K', datering ca. 1730, HBO 39/19/18 mm.

Twee Zwolse pijpen uit omstreeks 1730 hebben onder andere aan de linkerzijde van de ketel een letter K. Drie andere hebben op de rechterzijde van de ketel een K, afhankelijk van de interpretatie kopstaand of in spiegelbeeld. Dit soort pijpen komt

echter landelijk voor. Het zal geen toeval zijn dat de 'normale' K altijd links staat en de kopstaande of in spiegelbeeld staande K altijd op de rechterzijde. Dit is vermoedelijk bewust gedaan en zal zeker een betekenis hebben gehad (een politiek grapje?) (afb 7). De Zwolse maker van deze pijpen is niet bekend.

Omstreeks 1735 maakte Frans van der Veen pijpen zoals op afbeelding 8. Op de linkerzijde van de ketel is een zittende visser afgebeeld (foto 8). Deze afbeelding komt ook in andere productieplaatsen voor, doch de Zwolse exemplaren zijn duidelijk aan de hand van hun graving te herkennen. Op de rechterzijde van de ketel staat een wapen: drie gekroonde vissen met daaronder de initialen FVV van Frans van der Veen (foto 9). Van dit type is één exemplaar aangetroffen.

Jacobus van der Veen maakte omstreeks 1740 pijpen zoals op afbeelding 9. Evenals zijn vader Frans, heeft hij op de linkerzijde van de ketel een zittende visser afgebeeld, die echter nu naar de voorzijde van de ketel is gericht (foto 11). Op de rechterzijde staan weer drie gekroonde vissen met daaronder initialen van Jacobus van der Veen, namelijk IVV (foto 12). Ook van dit type werd één exemplaar aangetroffen.

Afb 8 Zwolse reliëfpijp, gemaakt door Frans van der Veen, datering ca. 1735, HBO 38/19/16 mm.

Afb 9 Zwolse reliëfpijp, gemaakt door Jacobus van der Veen, datering ca. 1740, HBO 42/20/18 mm.

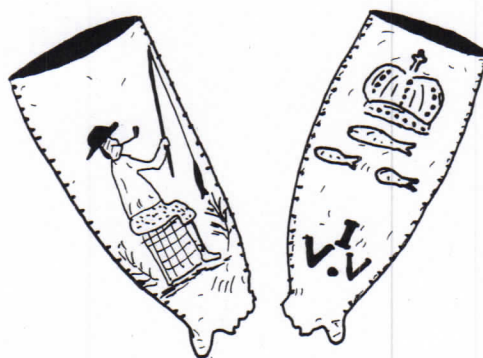
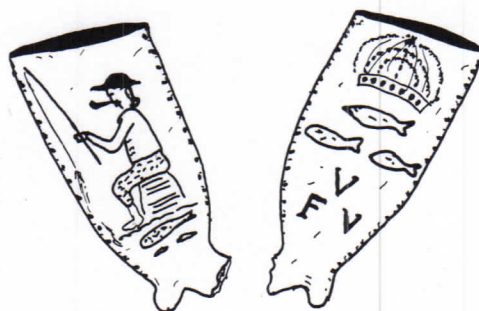
Afb 10 Zwolse pijp, zogenaamde schelppijp, datering ca. 1740, HBO 44/23/18/ mm.

Afb 11 Zwolse reliëfpijp, datering ca. 1750-1760, HBO 40/21/18 mm.

Tussen de vondsten is ook een pijp uit een bijna niet meer te herkennen pijpvorm van de familie Van der Veen. Op de pijp zijn nog zeer vaag de contouresten te herkennen van de naar de achterzijde van de ketel gerichte visser en de drie gekroonde vissen, het model dat hiervóór bij Frans van der Veen is beschreven. Vermoedelijk was de pijpvorm niet meer geschikt voor de reliëfpijpen, zodat besloten is de pijpvorm te bewerken. Men heeft getracht de vorm zodanig af te vlakken, dat er een pijpvorm voor een 'gladde' pijp ontstond. Dit wordt tevens bevestigd door de afmetingen van de pijp. Deze is namelijk rondom 1 millimeter dikker dan de pijp waarvoor de vorm oorspronkelijk was bedoeld. De pijp is in ieder geval gemaakt na de bloeitijd van de reliëfpijpen van de familie Van der Veen en dateert dus van omstreeks 1750. Het verval van de Zwolse pijpennijverheid was al ingetreden en investeringen in nieuwe pijpvormen waren waarschijnlijk niet meer lonend.

Omstreeks 1740 werden in Zwolle ook pijpen gemaakt van een model zoals op afbeelding 10. Dit zijn zogenaamde schelppijpen; de ketelbasis heeft dan een knorrenversiering. Van deze pijp zijn zes exemplaren aangetroffen. De maker van deze pijpen is niet bekend (foto 10).

In de periode 1750-1760 zijn in Zwolle pijpen gemaakt zoals op afbeelding 11. Het zijn pijpen met op de linkerzijde van de ketel een molen met daaronder Het Fortuin

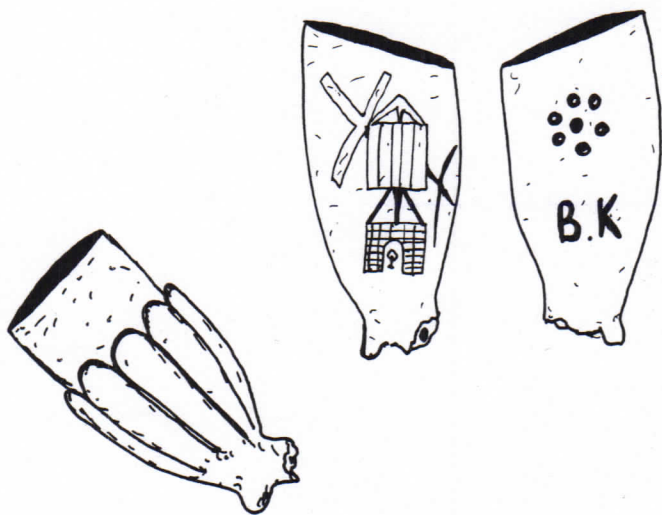

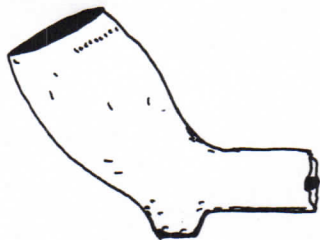
(foto 6) en op de rechterzijde een zesbladige Tudorroos met daaronder de initialen BK (foto 7). Van dit model is één exemplaar aangetroffen. De initialen BK worden in verband gebracht met de Zwolse pijpenmaker Baltus Kroon, maar dit is niet helemaal zeker.

De lokale pijpen

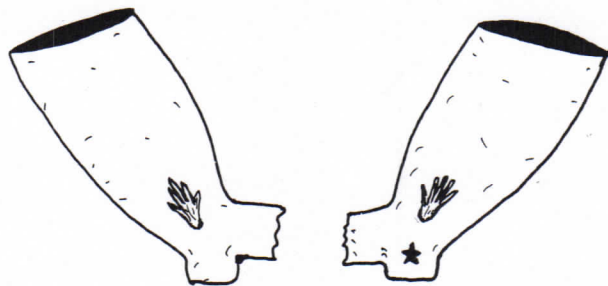
Lokale pijpen bestaan uit produkten waarvan de exacte produktieplaats niet bekend is. Zeker is in ieder geval dat het pijpen zijn uit Zwolle, Kampen, Zutphen, Deventer en/of Meppel. In totaal zijn 95 lokale exemplaren aangetroffen. Het zijn voornamelijk 'groffe' pijpen, de goedkoopste soort dus. De meeste lokale pijpen, 80 stuks, zijn ongemerkt. Ongemerkte pijpen dateren veelal uit de 2e helft van de 17e eeuw. De lokale pijpen gezamenlijk zijn te dateren in de periode 1630-1750. Deze periode valt dus samen met de bloei van de lokale pijpennijverheid. De 95 gevonden exemplaren kunnen worden onderverdeeld in tientallen verschillende modellen.

Het oudste aangetroffen lokale pijpje dateert uit de periode 1630-1650 (afb 12). Het is een 'groffe', slecht afgewerkte pijp zonder merk. De voorzijde van de ketel is

Afb 12 Lokale pijp, slechte afwerking, radering voorzijde ketel, ongemarkt, datering ca. 1630-1650, HBO 33/18/12 mm.

Afb 13 Lokale pijp met in reliëf een linkerhand, rechterzijde hiel gemerkt met een ster, datering ca. 1700-1720. HBO 39/20/16 mm.

Afb 14 Lokale pijp, in reliëf een Tudorroos, datering ca. 1720, HBO 41/19/17 mm.

voorzien van een radering. Vier andere lokale pijpen kunnen nog worden gedateerd vlak voor het midden van de 17e eeuw, zodat in totaal vijf lokale pijpen uit de 1e helft van de 17e eeuw zijn aangetroffen.

67 Lokale pijpen waren te dateren in de 2e helft van de 17e eeuw. Geen van deze pijpen had een merk. Het betreft hier vele verschillende modellen van vermoedelijk even zovele makers. De resterende acht ongemarkte lokale pijpen dateren uit de 1e helft van de 18e eeuw.

In totaal bevinden zich tussen de lokale pijpen 15 exemplaren met een merk en/of versiering. Aan de hand van de huidige bekende gegevens van de regionale pijpologie kunnen deze pijpen (nog) niet worden toegeschreven aan een regionale produk-

tieplaats en/of pijpenmaker, maar hun afkomst uit deze regio is zeker.

Omstreeks 1700-1720 wordt in de regio een pijp gemaakt als op afbeelding 13. Het betreft een 'groffe' pijp met op beide zijden van de ketel een linkerhand in reliëf. Op de rechterzijde van de hiel is een bijmerk/vormmerk, een sterretje, geplaatst. De 'linkerhand' komt ook in het westen van ons land voor, maar het aangetroffen exemplaar wijkt qua afwerking en uitvoering hiervan duidelijk af en is een lokaal product.

Een lokale pijp uit dezelfde periode heeft het hielmerk Al (gekroond). Het opmerkelijke aan deze pijp is de enigszins 'fijne' afwerking, wat uitzonderlijk is voor lokale producten. Het feit dat de pijp zeer grof gemerkt is, verradt echter zijn herkomst.

Omstreeks 1720 werd in de regio een pijp gemaakt als op afbeelding 14. Van deze pijp zijn zeven exemplaren aangetroffen. Het betreft een pijp met aan beide zijden van de ketel stippen in de vorm van een zogenaamde Tudorroos. Deze stippen, in die tijd niet meer bedoeld als uiting van een politieke gezindheid maar vermoedelijk om een betere grip op de pijp te hebben, werden met een drevel in de pijpvorm gedreven. Bij de vorm van deze zeven exemplaren blijkt dat keurig te zijn gedaan. Bij twee andere lokale pijpen is met deze Tudorrozen vermoedelijk iets fout gegaan. In de vorm voor deze pijpen is vermoedelijk in eerste instantie een Tudorroos gedreven die niet de juiste verhoudingen bezat. Om dit te corrigeren werden er later een paar stippen bijgedreven met een wel heel ongelukkig Tudorroosje als resultaat (afb 15). De maker(s) van deze pijpen zijn niet bekend.

Uit het 2e kwart van de 18e eeuw dateren nog enkele lokale pijpen met een reliëfmerk. De uitvoering van deze pijpen en de graving van de merken verraden duidelijk een lokale herkomst. Het betreft de merken RS, VR en WVR (gekroond; afb 16). Deze merken kunnen echter niet worden toegeschreven aan de tot op heden bekende regionale pijpenmakers. Een andere lokale pijp is qua versiering en graving identiek aan de reeds beschreven reliëfpijp die door de Zwolse pijpenmaker Frans van

Afb 18 Pijpje, hielmerk Tudorroos, datering ca. 1610-1625, HBO 29/18/10 mm.

Afb 19 Amsterdam pijpje, hielmerk Tudorroos, datering ca. 1630, HBO 31/18/10 mm.

Afb 20 Utrechtse pijp, voorzijde ketel voorzien van het wapen van Utrecht, datering ca. 1750, HBO 40/19/17 mm.

Afb 15 Een misgeslagen Tudorroos, links op linkerzijde ketel en rechts op andere zijde, aangetroffen op lokale pijpen, datering ca. 1720.

Afb 16 Reliëfmerken, voorkomend op lokale pijpen, datering ca. 1750.

Afb 17 Pijpje hielmerk Tudorroos, datering ca. 1610, HBO 32/16/9 mm.

der Veen werd gemaakt (afb 8). De initialen bij deze pijp zijn echter HP. Mogelijk dat deze pijp gemaakt is door de Zwolse pijpenmaker Hendrik Potters.

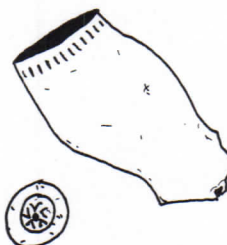
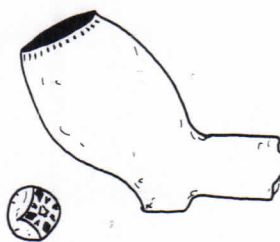
De overige pijpen

Naast de specifiek Zwolse en lokale pijpen zijn ook pijpen gevonden van buiten de regio. Gouda neemt het leeuwendeel voor haar rekening. Een klein aantal pijpen is afkomstig uit Amsterdam, Utrecht en Duitsland. Het oudste aangetroffen pijpje is te dateren omstreeks 1610 (afb 17).

Het is een redelijk afgewerkt pijpje, met als hielmerk een Tudorroos. Een pijpje dat iets later gedateerd kan worden is gemerkt met een ruitvormige Tudorroos (afb. 18). Voorts zijn nog enkele pijpjes aangetroffen uit de periode 1620-1640. Ze zijn allemaal afkomstig uit het westen van ons land, vermoedelijk Gouda.

Omstreeks 1630 is een pijpje te dateren dat is gemerkt met een tudorroos (afb. 19). Dit is geproduceerd in Amsterdam. Slechts drie pijpen uit deze vondst zijn in Amsterdam geproduceerd. Deze Amsterdamse pijpen dateren alle uit de 1e helft van de 17e eeuw.

Eén pijp komt uit Utrecht en dateert uit het midden van de 18e eeuw (afb 20). Op de voorzijde van de ketel staat het wapen van Utrecht. Nagenoeg alle gevonden pijpen vanaf het midden van de 18e eeuw, zijn in Gouda geproduceerd. Het oudste aangetroffen Goudse pijpje dateert uit de 1e helft van de 17e eeuw, doch de meeste gevonden Gouwenaars zijn te dateren in de periode 1750-1850. Dat Goudse pijpenmakers in staat waren tot het leveren van ware juweeltjes, blijkt wel uit de pijp met het wapen van Gouda (foto 1). Deze pijp heeft als

hielmerk MP (gekroond) en dateert uit de periode 1810-1835. De maker van deze pijp is óf Leendert de Graaf óf Johannes Weijland, respectievelijk van 1813 tot 1826 en van 1826 tot 1835 eigenaar van dit merk.¹⁵

Twee pijpen van het zogenaamde rondbodemtype blijken afkomstig te zijn uit het Duitse Westerwald. Ze zijn te dateren in het einde van de 18e eeuw.

Ander soort pijpen

Tussen de vondsten bevindt zich een kleipijp met een ketelhoogte van maar liefst 10 centimeter. Hij is gemaakt van witbakende klei en zowel aan de binnen- als buitenzijde voorzien van transparant glazuur. Door het gebruik is de pijp beige/bruin verkleurd. Deze pijp is afkomstig uit Duitsland en dateert uit de periode 1860-1890.

Twee eveneens uit Duitsland afkomstige pijpen zijn gemaakt van porselein. Van één is de buitenzijde blauw geglazuurd. Met goudkleurige verf zijn hier sterretjes op aangebracht. Op de andere is een middel-eeuws gebouw met veel torentjes af-

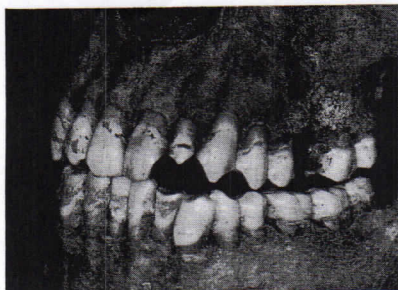
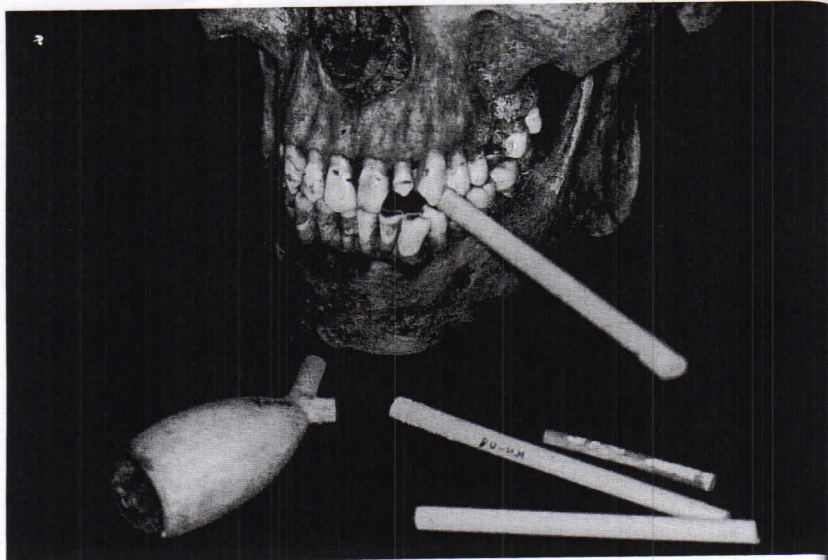

Foto 13. Slijtage van het gebit door het roken van kleipijp. Foto: W. Bouts.

gebeeld. Deze pijpen dateren uit de 2e helft van de 19e eeuw. Voorts werd een gedeelte van een zogenaamd sigarepijpe aangetroffen (afb 21). Dit van witbakkende klei vervaardigde pijpje dateert uit de eerste helft van de 19e eeuw en is in ons land gemaakt.

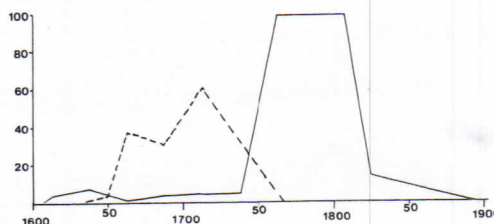
Conclusie

Afb 21 Sigarepijpje, 1e helft 19e eeuw.

Omdat de vondst een representatief overzicht geeft van het pijproken in Zwolle, kunnen hieruit enkele conclusies worden getrokken (afb 22). Aanvankelijk rookten de Zwollenaren pijpen uit het westen van ons land. Toen na 1670 de pijpennijverheid in Zwolle, en later in de regio, op gang kwam, werden hoofdzakelijk de 'groffe' pijpen van de plaatselijke en regionale pijpenmakers gerookt. Deze waren duidelijk van mindere kwaliteit, maar ook goedkoper. Dit sprak de Zwollenaar kennelijk meer aan dan luxe. Slechts een enkeling schijnt in de bloeiperiode van de Zwolse en lokale pijpennijverheid voor de luxe pijpen van elders te kiezen. Rond het midden van de 18e eeuw veranderde dit en kon de plaatselijke en regionale pijpennijverheid de toenemende concurrentie niet langer de baas. De Zwolse rokers lieten hun eigen pijpenmakers in de steek en kozen voor de luxere Goudse producten. Het verzoek aan

de Ridderschap en Steden van Overijssel van 1753 had de plaatselijke en regionale pijpennijverheid nog redding kunnen brengen, maar werd afgewezen. De plaatselijke en regionale pijpennijverheid stortte in. Ondanks dat ook Gouda zijn grootste bloei achter de rug had, wist deze toch de Zwolse markt geheel te veroveren. Er werden vanaf toen nog alleen 'fijne' en 'porcelijne' pijpen gerookt. Kennelijk trachtte het opkomende Duitse Westervald nog een enkele Zwolse roker te verschalken, maar tevergeefs. De Goudse kleipijpenhandel zat in Zwolle stevig in het zadel en hield dit vol tot het midden van de 19e eeuw, waarna andere rookwaren de kleipijp verdreven. Er is dus na het midden van de 18e eeuw een levendige handel met Gouda gevoerd. Daarvóór was de pijpenhandel slechts van lokaal belang. Overduidelijk blijkt weer dat de plaatselijke pijpenmakers de laagwaardige producten leverden, terwijl Gouda de duurdere soorten voor haar rekening nam.

Deze ontwikkelingen in de Zwolse pijpelogie zal de gemiddelde Zwollenaar destijds wel koud gelaten hebben, als er maar gerookt kon worden. En dat er soms stevig gerookt werd, kon worden vastgesteld aan de gebitten van enkele in de Broerenkerk opgegraven 18e/19e eeuwse Zwollenaren. Door het tussen de tanden geklemd hou-

den van een kleipijp, sleet er langzaam maar zeker een rond gaatje tussen de tanden uit (zie foto 13). Het kwam wel eens voor dat een persoon meerdere van deze slijtageplekken tussen zijn tanden had.¹⁶ De hardheid van de kleipijp was hier de oorzaak van.

Noten:

- 1 Carmiggelt 1980, p. 6.
- 2 Friederich 1975.
- 3 Ekkel 1990, pp. 101-102.
- 4 Duco 1987, pp. 138-146.
- 5 Carmiggelt 1984, pp. 88-97.
- 6 Ekkel 1990, pp. 102-103.
- 7 Lokale pijpen: Indien door hun uitvoering, afwerking en/of graving duidelijk blijkt dat deze pijpen uit Zwolle, Kampen, Deventer, Zutphen of Meppel komen en toeschrijving aan een van deze plaatsen niet mogelijk is, worden zij in deze groep ingedeeld.
- 8 Zie voor nadere uitleg Ekkel 1990, p. 103.
- 9 Duco 1987, p. 9.
- 10 Deze conclusie is gebaseerd op de opsomming van Zwolse pijpenmakers Carmiggelt 1980, p. 34.
- 11 Dubbe 1959, p. 22; Carmiggelt 1980, pp. 11 en 36.
- 12 Tijmstra en Van der Meulen 1988, p. 98. Zij laten de Zwolse pijpennijverheid in een schema doorlopen tot 1800. Ook geven zij in dit schema een groter aantal Zwolse pijpenmakers. Zij noemen echter geen bron, zodat deze gegevens buiten beschouwing zijn gelaten.
- 13 Onderzoeksresultaten Carmiggelt 1980 waren bepalend voor de indeling.
- 14 Dit is overigens niet het oudst bekende Zwolse model, wel het oudste model uit deze vondst.
- 15 Mondeling verstrekte gegevens door D.H. Duco 11.11.90.
- 16 Bouts 1992, p. 101 afb. 5.
- 17 Zie opsomming Zwolse pijpenmakers bij Carmiggelt 1980, p. 34.

Literatuur

- Mondeling verstrekte gegevens door D.H. Duco, 11.11.90
- Bouts, W., T. Constandse-Westermann, T. Pot en en H. Verhoeven (1992). De gebitsresten uit de Broerenkerk, Zwolle, circa 1800 AD. In: *De doden vertellen. Opraving in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*. Zwolle. pp. 99-141.
- Brongers G.A. (1964). *Pijpen en tabak*. Bussum.
- Brongers G.A. (1978). *Van gouvenaar tot bruyerepijp*. Amerongen.
- Carmiggelt A. (1980). *Zwolse Tabakspijpenmakers en hun produkten*. Zwolle.
- Carmiggelt A. (1984). Over pijpen, potten en ringen; een pijpelogische vondst te Zwolle. In: *Zwols Historisch Jaarboek 1984*. Zwolle. pp. 88-97.
- Dubbe B. (1959). Tabakspijpmakers in Overijssel. In: *Mededelingenblad van de vrienden van de Nederlandse Ceramiek*. nr. 17. pp. 22 en 27.
- Duco D.H. (1982). *Merken van de Goudse pijpenmakers 1660-1940*. Lochem.
- Duco D.H. (1987). *De Nederlandse kleipijp, handboek voor dateren en determineren*. Leiden.
- Ekkel J. (1990). Niet alles is in rook opgegaan. Pijpvondsten in Kampen. In: *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. (H. Clevis en M. Smit eds.) Kampen. pp. 101-110.
- Friederich F.H.W. (1975). *Pijpelogie*. Voorburg.
- Krommenhoek W. en A. Vrij (1986). *Kleipijpen*. Amstelveen.
- Tymstra F. en J. v.d. Meulen (1988). *De kleipijp als bodemvondst*. Leiden.

Afb 22 Grafiek; de afkomst, de datering en het aantal in deze vondst voorkomende pijpen.
Getrokken lijn: Goudse pijpen.
Gestippelde lijn: lokale/Zwolse pijpen.